

تجار و جنبش تنباکو

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تلا جامع علوم انسانی

واقعه رژی مهمترین حرکت اجتماعی مردمی پیش از جنبش مشروطیت بود. هر چند به ظاهر به اعتراضی اجتماعی بر یک امتیاز اقتصادی می ماند، اما در واقع تجربه ای سیاسی برای نزدیک شدن و هماهنگی بین اقشار مختلف جامعه از جمله تجار و بخشی از روحانیان در مقابله با نفوذ اقتصادی و سیاسی قدرت های بیگانه در کشور بود. از سوی دیگر آن را واکنشی در مقابل ضعف حاکمیت سیاسی و به گونه ای تحمیل نظر عمومی به دولت نیز می توان محسوب داشت. این نوع مخالفت علنی و جدی با نظام استبدادی قاجاری تا بدین وسعت و گستردگی تا وقوع تحریم تنباکو سابقه نداشت. از منظری دیگر حضور فعال تجار و سازماندهی و ترغیب گروه های دیگر در جنبش ضد رژی نشانه ای از آگاهی طبقاتی تجار و تلاش برای یافتن راه کارهای لازم در حل مسایلمان نیز بود. تجار از این زمان پا فرا گذاشتن از حوزه اقتصاد و وارد شدن به حوزه سیاسی را تجربه کردند.

امتیاز انحصار توتون و تنباکو به دنبال امتیازات دیگری که به کشورهای بیگانه داده شد، در ۲۸ رجب ۲۰/۱۳۰۷ مارس ۱۸۹۰ به مازور تالبوت انگلیسی اعطا گردید. انگلیسی‌ها به دنبال سرمایه‌گذاری در ایران و مقابله با نفوذ روسیه بودند و برای به دست آوردن این امتیاز رشوه‌های زیادی دادند.^۱ مفاد قرارداد تالبوت را می‌توان به صورت ذیل طبقه‌بندی کرد:^۲

الف) امتیازهای واگذار شده به شرکت رژی

- ۱- خرید و فروش و عمل آوردن توتون و تنباکو در داخل و خارج کشور تا مدت پنجاه سال در انحصار تالبوت و شرکا قرار می‌گیرد.
- ۲- صاحبان امتیاز به منظور تعیین مقدار تنباکو و توتون حق دارند آگاهی‌های لازم را از زارعین کسب نمایند و دولت اسباب تسهیل آن را فراهم نمایند.
- ۳- حمل و نقل توتون و تنباکو به ایران قذغن است مگر به اجازه کمپانی، کسانی که خلاف این قانون عمل کنند مورد مجازات و سیاست قرار می‌گیرند.
- ۴- دولت ایران متعهد می‌شود عوارض گمرکی و سایر مالیات‌هایی که از توتون و تنباکو گرفته می‌شد تا مدت پنجاه سال افزایش ندهد.
- ۵- صاحبان امتیاز می‌توانند تمام حقوق و امتیازهایی که به ایشان داده شده به هر کس بخواهند واگذار کنند.
- ۶- زارعان موظفند به محض فراهم شدن محصول به نزدیکترین وکیل کمپانی اطلاع دهند.
- ۷- زارعان می‌توانند محصول خود را پیش فروش کنند.

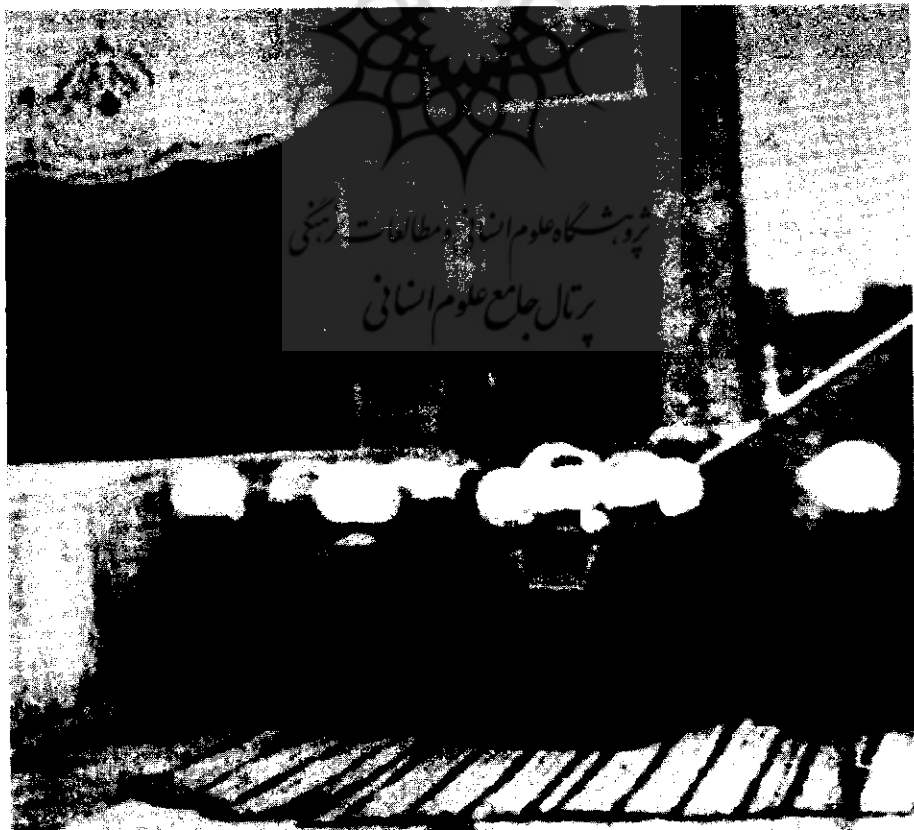
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ب) تعهدات کمپانی نسبت به دولت ایران

- ۱- کمپانی موظف است هر ساله مبلغ پانزده هزار لیره انگلیسی به عنوان حق انحصار به دولت ایران بپردازد.
- ۲- عواید کمپانی پس از تعیین هزینه‌ها به علاوه پنج درصد کسر می‌شود و از مابقی یک چهارم به خزانه دولت پرداخت می‌شود.
- ۳- صاحبان امتیاز متعهد می‌شوند تمامی مقدار توتون و تنباکو را به صورت نقد خریداری کنند اما در مورد قیمت باید مابین صاحبان امتیازنامه و زارع موافقت و رضای طرفین ملحوظ شود. همان طور که از مواد قرارداد برمی‌آید سه گروه به طور مستقیم در معرض فعالیت‌های شرکت رژی قرار می‌گرفتند؛ زارعان، تجار و مصرف‌کنندگان که توده‌های مردم از هر طبقه را

شامل می‌شد. امتیاز تالبوت به اقتصاد و زندگی عمومی هر شهر و منطقه‌ای که در آن تنباکو کشت، خرید و فروش و مصرف می‌شد، آسیب می‌رساند. به ناگاه هزاران تاجر و خرده‌فروش تنباکو متوجه شدند که از کسب و کار خود ممنوع و مبدل به فروشندگان و واسطه‌های یک کمپانی انگلیسی شده‌اند که در ازای دریافت حق‌العمل باید برای او کار کنند. سفارت روسیه در ایران با اعطای این امتیاز به یک تبعه دولت انگلیس اعتراض کرد. روسیه که سیاست دورنگهداشتن شهرهای شمالی کشور را از نفوذ اقتصادی انگلستان دنبال می‌کرد، به حضور و فعالیت کمپانی دخانیات اعتراض کرد. کمپانی در هر شهر و روستا حضور داشت و منافع تجار روسی و دولت آن کشور را به خطر می‌انداخت.^۳

در مواجهه با اعطای امتیاز انحصار تنباکو مخالفت‌هایی از همه سو بروز کرد؛ بیش از همه طبقه تاجر که به طور مشخص بر سر کسب و کار آنها معامله شده بود و بدین طریق محدودیت‌های شدیدی بر فعالیت‌های آنها اعمال می‌گردید یا به عرصه نهاد. فشارهای اقتصادی، امتیازها و قدرت‌یابی بیگانگان که پیش از این نیز بدان پرداخته شد، زمینه‌های بروز این واکنش را بیش از پیش فراهم ساخت.

بدیهی است برای بررسی عملکرد نجار، لازم است عملکرد دیگر اقشار جامعه از جمله روشنفکران، زارعان و روحانیان نیز در کنار تجار مورد بررسی قرار گیرد تا نقش تجار در ساختار قشر بندی اجتماعی بیشتر مشخص گردد. روشنفکران با انتشار شبنامه‌ها، اعلامیه‌ها و مقالات دست به روشنگری و تشریح اهداف رژی زدند. در اواسط سال ۱۳۰۸/۱۸۹۰ سه اعلان در انتقاد از سلطنت ناصرالدین شاه، ترغیب روحانیان به اقدام در برابر ظلم و طلب همت از مردم در تهران منتشر شد.^۴ علاوه بر آن در روزنامه‌ها به نقادی مفاد عهدنامه پرداختند و نقاط ضعف آن را تشریح نمودند. در مقاله‌ای به انتقاد سیاسی از امتیازنامه و دولتمردان ایرانی پرداخته و سیاست‌های اقتصادی آنها به شدت مورد انتقاد قرار گرفت. میرزا آقاخان کرمانی طی مقاله‌ای که در روزنامه اختر منتشر شد به بحث با تالبوت پرداخته و نقاط ضعف قرارداد را تشریح می‌کند.^۵ در پاسخ ادعای رژی که این قرارداد به سود زارعان است چون محصول خود را نقد می‌فروشند پاسخ می‌دهد که زارع ایرانی همیشه محصول خود را نقد می‌فروخته و حتی به تجار پیش‌فروش می‌کرده و محصولش را هر طور می‌خواسته و به هر کس که قیمت بیشتری ارائه می‌داد، می‌فروخت. پس این ادعا که شرایط رژی به سود زارعان تنباکو کار است، بوج و بی‌مورد است. در این مقاله شرایط رژی عثمانی با قرارداد ایران مقایسه و توضیح داده شد که در آن خصوص نیز سودی برای دولت در نظر گرفته نشده است. تجار ایرانی دستشان به کلی در معامله و صادرات بسته شده در حالی که تجار عثمانی می‌توانستند در صادرات توتون مشارکت کنند و نهایت آن که این امتیاز منافی به ملک و ملت عاید نخواهد کرد. در بخشی از این مقاله آمده است:

«دست تجار هم که از امروز بالمره بسته شد و به علت این که محصولی که به خارج خواهد رفت نیز داخل شرایط انحصار است، معلوم است که صاحب امتیاز چندین مقتضیات درآورده مبالغی به اسم مخارج و منابع انحصار بدان افزوده و آنگاه به تجار خواهد فروخت که هیچ کس زیر بار نتواند رفت.»^۶

طرح این مباحث اذهان تجار را در خصوص امتیازنامه روشن می‌کرد و برای آنها آگاهی و اطمینان لازم را برای اعتراض به دولت فراهم می‌ساخت. گروه دیگری از روشنفکران که می‌توان آنان را از زمره روشنفکران مذهبی اصلاح‌گرا دانست با حضور و فعالیت در مراحل انتهایی جنبش تنباکو در به ثمر رساندن آن نقش به‌سزایی داشتند. در میان این گروه می‌توان از سیدجمال‌الدین اسدآبادی نام برد. در این مرحله سید جمال هنوز به شیوه مردمی مبارزه فائل نبود و می‌کوشید اندیشه‌های خود را در بین نخبگان جامعه رواج دهد. وی پس از ملاقات با حاج سید علی‌اکبر فال اسیری روحانی تبعیدی شیراز در بصره از چگونگی عملکرد کمپانی رژی در ایران آگاهی یافت و

نامه‌ای به میرزای شیرازی در سامره نگاشت و سیاست‌های دولت، عملکرد صدر اعظم و فروش کشور به بیگانگان را به شدت مورد انتقاد قرار داد. اعتماد السلطنه «فتنه تنباکو» را نتیجه نامه سید جمال به میرزای شیرازی دانسته است.^۷ میرزای شیرازی از طریق نایب السلطنه نامه‌ای به شاه فرستاد و وی را از بابت آن که اتباع خارجه را در امور کشور آزاد گذارده مورد انتقاد قرار داد و اجرای انحصار تنباکو، بانک و راه‌آهن را «از جهاتی چند منافی صریح قرآن مجید و نوامیس الهیه و موهن استقلال دولت و نظام مملکت و موجب پریشانی رعیت» دانست.^۸ نیکی کدی انتشار فتاوی و اعلامیه‌ها را کار انجمن مخفی دانسته که سید جمال در مدت اقامت خود در ایران آن را بنیان گذارد. وی معتقد است این انجمن مخفی دارای وسایل چاپ اعلامیه و ماشین چاپ سنگی بوده و محل آن در خانه یکی از منشی‌های سفارت اتریش قرار داشته که با این انجمن همکاری می‌کرده است.^۹

زارعین توتون و تنباکو کاران چون از آگاهی‌های لازم و از اعتبار و موقعیت چندانی برخوردار نبودند واکنش موثری از خود نشان ندادند. هر چند حرکت‌های اعتراضی چندی انجام گرفت، از جمله زارعین جهرم که در خصوص دلال تنباکو نزد معتمدالدوله شکایت کردند.^{۱۰} از سوی زارعان عرض حال‌هایی نیز به مجلس تحقیق مظالم ارائه شد ولی این تحرکات به تشکل و بروز واکنشی موثر از این قشر نینجامید. از آنجایی که رابطه زارعان با قدرت از طریق اعمال نفوذ مالکان صورت می‌گرفت این گروه به لحاظ اجتماعی - فرهنگی توانایی چندانی نداشت و بیشتر به رابطه خود با مالک می‌اندیشید تا مشکلات جایگزینی شرکت رژی به جای مالکان. سعی روشنفکران این بود که معایب این جایگزینی را به دهقانان منعکس کنند. مالکان خرد، متوسط و بزرگ بیش از زارعان برای فروش محصولات خود با رژی ارتباط می‌یافتند و این گروه‌ها متکی بر ثروت و نقش اجتماعی خود توان بیشتری برای مقابله داشتند. اما به دلیل عواملی چون وابستگی به زمین، عدم رشد و ناآگاهی طبقاتی، نامساعد بودن زمینه‌های بروز حرکت‌های منسجم و هماهنگ و روحیه محافظه‌کاری، واکنش قابل توجهی از آنها بروز نکرد. البته عملکرد قشر تاجر - مالک جزو طبقه تجار بررسی می‌گردد.

تجار بیش از هر طبقه دیگر پس از واگذاری امتیازنامه مورد آسیب قرار گرفتند. واکنش و فعالیت بسیار این گروه و مواجهه مستقیم آنان با رژی اجتناب‌ناپذیر بود. برای نخستین بار تجار پایتخت «عرض حالی در اعتراض به انحصار رژی» به شاه نوشتند که یک هفته پیش از انتشار رسمی امتیازنامه فرستاده شده بود.^{۱۱} همزمان شبنامه‌هایی در انتقاد از سیاست دولت در واگذاری حق انحصار تنباکو منتشر شد که بر «درهای مساجد و کاروانسراها و معابر عمومی و سفارتخانه‌ها»

الصاق شد.^{۱۲} این امر حاکی از همخوانی و همراهی تجار و روشنفکران در این ماجرا است. انگیزه تجار از مخالفت با امتیازنامه صیانت از منافع آبی و گروهی خودشان بود. روشنفکران نیز با نوشتن مقالات و شبنامه‌ها سیاست‌های نادرست دولت و عواقب آن، چشم انداز تاریک آینده و طرح‌های دول بیگانه در به انقیاد کشاندن ایران را ترسیم می‌کردند و تجار از طریق روزنامه‌هایی همچون *اختر* و *قانون* از جریان امور و آگاهی لازم آنها بهره می‌جستند.^{۱۳} هدف روشنفکران تغییر ساختار کهن و استقرار نهادهای جدید و کشاندن اقشار گوناگون جامعه به سمت گرایش‌های فکری خود بود. به همین سبب اهداف روشنفکران برخلاف تجار کسب منافع آبی و زودگذر نبود بلکه بیشتر اهدافی درازمدت عقیدتی و اندیشه‌ورزانه را تعقیب می‌کرد.

در بین اسناد و نامه‌های مبادله شده میان تجار، چگونگی نارضایتی و اعتراض آنها از امتیازنامه به خوبی روشن می‌گردد و حتی در آن به ذکر دقیق ارقام پرداخته و در آن زبان مالی دولت از بابت گرفتن مبلغ حق انحصار محاسبه شده است. تجار نگرانی خود را از امکان اعمال انحصار در ایران برای محصولات دیگری همچون گندم، تریاک، برنج و کالاهای دیگر ابراز می‌کردند.^{۱۴}

اسناد امین‌الضرب علاوه بر بازتاب نارضایی و اعتراض تجار نشان می‌دهد که گروهی از تجار متمایل به رژی شدند و با آن همکاری کردند که این امر نوعی تعارض و دوگانگی را در این طبقه بازمی‌نماید که قابل تامل است. رژی بدون همکاری و توافق تنباکوکاران و تجار نمی‌توانست به آسانی اهداف خود را دنبال کند چون با شیوه رفتار و معامله با ایرانیان آشنا نبود. رژی به دنبال آن بود که دل نگرانی‌های تجار را از میان بردارد و یکی از راه‌هایی که می‌توانست دولت‌مردان و تجار را با خود همراه سازد، فروش سهام شرکت به آنان بود. برخی از تجار نیز تمایل خود را به خرید سهام نشان دادند.^{۱۵} هما ناطق معتقد است که تجار از ابتدای تشکیل رژی با آن مخالفت نکردند، حتی امین‌الضرب قول خرید دو بیست سهم را از شرکت رژی می‌دهد؛ ولی بعد، از خرید آن سر باز می‌زند.^{۱۶} در ابتدا تجار امیدوار بودند تنباکو به عنوان یک تولید صنعتی رواج یابد بنابراین با آن مشارکت کردند^{۱۷} ولی چون رژی به تدریج بنای ناسازگاری گذاشت و تجار نتوانستند از رژی سود برند، با آن به مخالفت پرداختند. رژی گروهی از تجار را به عنوان وکیل، ناظر و بازرس شعبه‌های خود در شهرستان‌ها انتخاب کرد. آنچه در تحلیل این دوگانگی رفتار تجار می‌توان گفت همان تعارض‌های درون طبقه‌ای است با وجود این که امین‌الضرب به عنوان نماینده تجار بزرگ قول خرید سهام را به رژی می‌دهد و رژی در هر شهر نماینده‌ای از تجار ایرانی برای خود دست و پا می‌کند ولی عملکرد نهایی تجار به عنوان «طبقه‌ای برای خود» واکنش و مقابله با رژی بود. اما عملکرد دوگانه تجار که هما ناطق آن را به عنوان عدم آگاهی تجار در ابتدای فعالیت رژی تحلیل می‌کند و

از آن می‌گذرد بیشتر نوعی تعارض درون طبقاتی است. به نظر می‌رسد وکلای رژی در ولایات بیشتر تجار متوسطی بوده‌اند که در ازای «۲۴ تا ۵۰ تومان دستمزد»^{۱۸} حاضر می‌شدند به امور شرکت رسیدگی کنند. برخی از آنها گماشتگان و مباشران امین‌الضرب در شهرها بودند و تجار خرد نیز به عنوان ناظر، بازرس و مامور خرید به خدمت رژی درآمدند. اما هدایت و خط و ربط کلی امور تجار در دست تجار بزرگ و از جمله امین‌الضرب بود. اگر امین‌الضرب را به عنوان رییس تجار و نمونه‌ای از تجار بزرگ به حساب آوریم از وضعیت وی می‌توان دریافت که آنان امکان بیشتری برای کسب آگاهی‌های دقیق‌تر در دست داشتند. حوزه‌های ارتباطی گسترده با دولت، آشنایی با نظریه‌های روشنفکران و مسافرت‌های خارج از کشور، آنان را از بصیرت و ژرف‌نگری بیشتری برخوردار می‌ساخت. به رغم آن که در ابتدای فعالیت رژی، همکاری‌هایی از سوی تجار متوسط و خرد که از آگاهی‌های سیاسی - اجتماعی و دوراندیشی کمتری برخوردار بودند، با رژی صورت گرفت ولی به تدریج به نوعی هماهنگی و سازماندهی و درک منافع مشترک انجامید.

رژی برای رسیدن به اهداف خود سعی داشت به حکام و ماموران دست‌نشانده نزدیک شود و در جهت منافع خود از آنها بهره جوید. حکام نیز که به تجار معتبر شهر خود بدهی داشتند، می‌توانستند از طریق همکاری با رژی و پرونده سازی برای تجار بدهی‌های خود را نپردازند.^{۱۹}

علاوه بر این رژی سعی کرد تجار کوچکتر را به سمت خود بکشاند. این امر از وحدت و یگانگی بین تجار کاست و آنان رو در روی یکدیگر قرار داد. به عنوان نمونه در کرمان معین‌التجار، برای سید علیخان ناظم پیرونده ساخت و برای رییس اداره دخانیات ارنستین فرستاد.^{۲۰} هر یک از آنان دیگری را به گرفتن رشوه متهم کرد. آنان به دلالتی مبدل شده بودند که به دریافت پاداش و انعام از رژی امید داشتند و برای خوش خدمتی و پیشرفت خود بدگویی از دیگران را نردبان ترقی خود ساختند.^{۲۱} اسامی تجاری که در شهرهای مختلف کشور همکاری با رژی را به عهده داشتند در جدول ذیل عنوان شده است.^{۲۲}

نام شهر	تجاری که وکالت رژی را بر عهده داشتند	توضیحات
بسم و نورماشیر	آقای حسین یزدی، آقا محمدباقر اصفهانی (ملک‌التجار)	آقا حسین یزدی ۱۵ هزار تومان سرمایه داشت و محمدباقر اصفهانی مستاجر باغ ناصری یزد بود.
سیرجان	آقا محمدحسین (ولد حاجی محمد کریم)	۲۰ هزار تومان سرمایه داشت و در گمرکات بود.
رفسنجان	آقا ملا حسین تاجر محلاتی	مدتی در بمبئی کار می‌کرد
بردسیر - بافت بزنجان	آقا محمدحسین و کیل‌الرعیای اصفهانی	
		طباطبایی گماشته امین‌الضرب در کاشان بود دو نفر همکاران وی از تجار خرد محسوب می‌شدند.
کرمانشاه	محمدعلی اصفهانی و ملاعلی عرب ^{۲۳}	محمدعلی مامور اداره دخانیات همدان بود که بعد به کرمانشاه منتقل شد و با علی‌اصغر دلال گماشته امین‌الضرب ارتباط داشت.
اصفهان	حاج محمد کاظم صراف ^{۲۴} و پسرش آقا محمدجعفر کاظم‌اف	محمدجعفر پس از چندی نمایندگی امین‌الضرب در رشت، هشتراخان و مسکو را عهده‌دار شد.
شیراز	حاج محمد شفیع شیرازی (ملک‌التجار) ^{۲۵}	از تجار ثروتمند شهر بود و ابراهیم قلی جهرمی و محمدهادی شیرازی که در تهران تنباکو داشتند به عنوان عناصر زیردست وی مامور خرید تنباکو در منطقه بودند.

نام شهر	تجاری که وکالت رژی را بر عهده داشتند	توضیحات
مشهد	حاج ابوالقاسم ملکالتجار ^{۲۶}	
تبریز	حاجی محمد رحیم اصفهانی ^{۲۷} و حاجی شیخ	
ساری	غلامعلی ساروی	مباشر امین‌الضرب در امور بازرگانی ساری و متقاضی وکالت دخانیات در ساری
کرمان	میرزا مهدی خان (منشی سید عبدالرحیم)	وی منشی سید عبدالرحیم معین‌التجار بود و در عمل امور مربوط به معین‌التجار را انجام می‌داد.
یزد	سیدعلی خان یزدی	از همراهان نزدیک معین‌التجار بود. وی و معین‌التجار افرادی را برای نمایندگی رژی در بلوکات کرمان انتخاب کردند.

البته این نکته را باید افزود تجاری که با رژی همکاری می‌کردند قصد خیانت یا بیگانه‌پرستی نداشتند، بسیاری از آنها مباشر، نماینده یا طرف تجاری امین‌الضرب در ولایات کشور بودند و گاه برخی از آنها به دلیل کساد بودن اوضاع اقتصادی همکاری با رژی را راه باریکه‌ای برای مداخل می‌دانستند. تجار بزرگ که به داد و ستد با خارج از کشور می‌پرداختند بیش از دیگران آسیب دیدند شاید یکی از دلایلی که واکنش‌های آنها در مقابل رژی پس از مدتی شدت یافت، مشکلاتی بود که تجار پس از اجرای انحصار با آن مواجه شدند و مفهوم انحصار را به طور ملموس دریافتند. تجار ایرانی به طور مستقیم یا غیرمستقیم در کار فروش تنباکو در استان‌بول فعال بودند و پس از آن که دولت عثمانی معاملات خرید تنباکوی خارجی را به کمپانی رژی واگذار کرد و قرار همکاری رژی ایران و عثمانی گذاشته شد، تجار ایرانی دیگر قادر به فروش تنباکو در خارج از کشور نبودند و این امر فقط در انحصار شرکت رژی قرار گرفت. تجاری که از این امر سرپیچی می‌کردند یا باید از سرزمین عثمانی خارج می‌شدند یا اموالشان توسط دولت ضبط می‌شد. بدین ترتیب تجار ایرانی بازار فروش خود را در عثمانی از دست دادند و تلاش امین‌الضرب تا مدت‌ها بی‌نتیجه ماند.^{۲۸} در بین تجار استان‌بول نیز از شخصی به نام میرزا شفیق^{۲۹} سخن رفته است که به اتفاق چند تاجر دیگر با رژی و همکاری داشته و قرار بر آن بوده که رابط بین رژی، اصناف گردد. عملکرد این گروه

بیشتر متکی بر حفظ منافع شخصی بوده، وی در توجیه عمل خود چندین نامه به امین‌الضرب نوشت ولی از سوی بقیه تجار طرد شد و در مساجد و منابر تکفیر گردید.^{۳۰}

تجار علاوه بر مخالفت با رژی دست به اقداماتی عملی نیز زدند؛ از جمله تنباکوی اصفهان را به بهانه کمپانی جدید در یکجا انبار کردند و از زارعان خواستند کشت تنباکو را تحریم کنند، طرحی از سوی امین‌الضرب برای فروش تنباکوی ایران به عثمانی و مذاکره با تنبک، شرکت رژی عثمانی داده شد. پیشنهاد تاسیس شرکتی با همکاری امین‌الضرب و حاجی آقای محمد صدر ملک‌التجار اصفهان با نام «انجمن شرکت عمومی تجارنی برای ترویج و ترقی متاع و زراعت تنباکو و توتون ممالک ایران» و جلب نظر دولتمردان و همراهی روحانیان داده شد. تجار با یکدیگر قرار مشارکت گذارند و کمپانی با سرمایه یکصد هزار لیره عثمانی شروع به کار کرد.^{۳۱} به این ترتیب، تجار نه تنها با انحصار تنباکو در دست خارجی‌ها مخالفت کردند که به راه‌یابی نیز پرداختند و سعی کردند با مشارکت جمعی ابتکار عمل را به دست گیرند.

تجار و علما طی دوران قاجار به یکدیگر نزدیک شدند. تجار برای بهره‌گیری از نفوذ اجتماعی و سیاسی علما به آنان نیاز داشتند و علما نیز رابطه تنگاتنگی با تجار برقرار کردند. در واقع این دو قشر در شرایط بحرانی به یکدیگر یاری می‌رساندند. برای تجار استفاده از شیوه تحریم^{۳۲} به منظور جلوگیری از نفوذ خارجی‌ان تنها با همکاری روحانیان امکان‌پذیر بود. در ماجرای رژی تجار به طور مشخص و آنی آسیب می‌دیدند، از این رو برای نفوذ در قشرهای پایین جامعه و فراگیر شدن اعتراض و ایجاد رعب در دل دولتمردان به یاری علما نیاز داشتند. همراهی تجار و علما در شهرهایی که بر ضد رژی شوریدند بازتاب یافت.

کانون‌های فعال ضد رژی چند شهر بزرگ کشور بود. شهرهای آذربایجان، فارس، اصفهان، مشهد، کرمان و تهران در جنبش ضد رژی فعال بودند. فارس محل عمده کشت تنباکو بود و از آن ناحیه اعتراض‌های پی در پی به شاه می‌رسید. از علمای همراه تجار، سید علی‌اکبر فال اسیری، داماد میرزا حسن شیرازی بود که هر چند مقام علمی بالایی نداشت ولی در مقابل واگذاری امتیاز رژی واکنش شدید نشان داد. روحانیون متمایل به مسایل سیاسی در این دوران تعداد زیادی را شامل نمی‌شدند. رده‌های بالای روحانیت گرایش کمتری به این مسایل از خود بروز می‌داد. در گزارشی از تبریز عنوان شده که «از مجتهد (حاج میرزا جواد) خواسته بودند که به واعظان بگوید در مسجد بر علیه رژی سخن گویند اما مجتهد نپذیرفته بود»^{۳۳} ولی به تدریج تعداد بیشتری به اعتراض‌های ضد رژی پیوستند. میرزا محمدعلی مجتهد به حکمران فارس پیغام داد که نماینده کمپانی باید از فارس بیرون رود. سید علی‌اکبر فال اسیری رهبری مخالفت با رژی در شیراز را به عهده داشت. وی بر

بالای منبر به خاطر اعطای انحصار دخانیات به دولت انتقاد کرد و به دنبال آن به بصره تبعید شد. اعتراض‌های عمومی و سرکوب مخالفان توسط حکام محلی که در یک روز نزدیک به ۷۰ نفر در صحن شاه چراغ به دست تنفگذاران قوام‌الملک که نظم شهر را به عهده گرفته بود به قتل رسیدند، بحران فارس را عمیق‌تر کرد.^{۲۴}

آذربایجان کانون تجارت خارجی تنباکوی ایران بود. پیش در آمد اعتراض در این شهر از سوی تجار و برخی افراد معتبر آن آغاز شد. اعلان‌های تهدیدآمیزی خطاب به مخالفان جنبش و خارجی‌های منتشر شد. دولت از اوضاع تبریز هراسناک شد. حاج میرزا جواد مجتهد نقش واسطه بین دولت با تجار و اصناف را ایفا کرد و به دولت ابراز نمود در صورت تداوم امتیازنامه وی نمی‌تواند نظم عمومی را تضمین کند. به دلیل اهمیت تجارت تنباکو در تبریز جنبش ضد رژی در این شهر بسیار گسترده و پر هیاهو شد و به درگیری‌های خونین انجامید.^{۲۵} هر چند اعتمادالسلطنه شورش تبریز را ناشی از تحریکات روس‌ها دانسته^{۲۶}، اما اعتراض تجار را «فتنه روس‌ها» نمی‌توان دانست. روسیه با واگذاری امتیاز به انگلستان مخالف بود و شاید اعتراض‌های داخلی را تقویت نموده بود. اما عامل پیدایش این شورش‌ها محسوب نمی‌شد. آگاهی جمعی تجار از عوامل اساسی این شورش‌ها بود که به تدریج حتی گروهی از تجار که با رژی همکاری داشتند به سمت مخالفان کشانده شدند.

تجار اصفهان نیز همزمان با دیگر شهرها به مخالفت با رژی برخاستند. نامه اعتراض آمیزی به ظل‌السلطان نوشتند و از آقا نجفی روحانی پر نفوذ شهر یاری خواستند و حتی به روایتی حکم نجس بودن تنباکو صادر شد که بسیاری در اصفهان از آن پیروی کردند و زمینه اعلام حکم تحریم میرزای شیرازی فراهم گردید. مقاومت منفی بدانجا کشید که یکی از معتبرترین تجار اصفهان حاضر به فروش محصول خود به رژی نشد و تمامی آن را به آتش کشید. همکاری روحانیان در اصفهان با مخالفان رژی بیش از شهرهای دیگر بود. کنسول انگلیس محرک اصلی اعتراض‌ها را حاج احمد بنکدار معرفی کرد، ولی شاه طی نامه‌ای آقا محمدملک‌التجار اصفهانی را مسبب تمامی آشفتگی‌ها دانست.^{۲۷}

تجار مشهد نیز برای همه‌گیر شدن اعتراض خود به مراجع روحانی متوسل شدند و در مسجد گوهرشاد بست نشستند.^{۲۸} اما مجتهدان شهر با مخالفان رژی همراهی نکردند.^{۲۹} علت این امر شاید به این دلیل بوده است که روحانیت شهر مذهبی مشهد به دلیل وجود اماکن مقدسه بیشتر از سوی دولت تعیین می‌گردید و وابستگی بیشتری به دولت داشتند. والی ایالت نیز همچون دیگر شهرها از رژی حمایت کرد و حمایت روحانیت برجسته شهر از تصمیم دولت و فعالیت رژی تا حد زیادی از

گسترش و تداوم قیام ضد رژی کاست. در کرمان نیز تجار به اعتراض پرداختند ولی بسیار ملایم‌تر و دیرتر از مناطق دیگر کشور بود.^{۴۰}

حرکت پایتخت نقش تعیین‌کننده‌ای در سرانجام جنبش داشت. از تجار مهم و موثر در شورش تهران می‌توان از حاج محمد حسن امین‌الضرب و حاج محمد کاظم ملک‌التجار نام برد. هر چند در ابتدا امین‌الضرب قول همکاری و خرید سهام به رژی داده بود و حتی مذاکراتی بین آنها صورت گرفت ولی به دلایلی روابط آنها تیره گشت. هما ناطق این اختلاف‌ها را ناشی از نرخ ضرب نقره‌ای می‌داند که رژی برای تبدیل به سکه به امین‌الضرب می‌داد و یا اختلاف‌هایی بر سر املاک اجاره داده شده به رژی و بی‌توجهی شرکت به انجام تعهدات خود نسبت به طرف‌های قرار داد.^{۴۱} ولی به نظر می‌رسد این اختلاف‌ها بیشتر بهانه‌های ابراز مخالفت بوده است. پس از انقضای مدت شش ماهی که رژی برای به دست گرفتن انحصار تنباکو تعیین کرده بود، به تدریج و در ابتدا تجار بزرگ و پس از آن تجار متوسط و خرد و حتی وکلا و ناظران رژی که از رده‌های پایین تجار بودند به عمق خطر ادامه کار رژی پی برده و به تدریج به مشکلات عملی آن آگاهی یافته، در موضع‌گیری خود تجدیدنظر کردند.

روحانیت پایتخت در شکل گسترده‌تری نسبت به شهرستان‌ها با انحصار توتون و تنباکو به مخالفت پرداختند.^{۴۲} از روحانیان موثر در جنبش می‌توان از حاج میرزا حسن آشتیانی نام برد که هم با تجار ارتباط نزدیکی داشت و هم رابطه و واسطه آنها با دربار و با میرزا محمد حسن شیرازی در سامره بود. وی چندین بار در این خصوص با شاه و صدر اعظم مذاکره کرد. حاج محمد کاظم ملک‌التجار با وی همکاری نزدیک داشت. زمینه‌های اجتماعی صدور حکم تحریم تنباکو پیش از انتشار آن فراهم شده بود، چه از سوی روحانیان اصفهان و چه از طریق شایعاتی که در بین مردم وجود داشت.^{۴۳} بیشتر منابع به این نکته اشاره دارند که انتشار خبر صدور حکم تحریم به دلیل نامساعد بودن هوا و بسته شدن راه‌ها و قطع خطوط تلگراف تا چند روز به تأخیر افتاد و امکان تأیید خبر فراهم نشد. در شهر شایع شد که حکم جعلی است و عامل انتشار آن نیز حاج محمد کاظم ملک‌التجار بوده است. حضور وی در منزل میرزای آشتیانی در شب قبل از انتشار حکم تحریم و مخالفت‌های آشکار ملک‌التجار با امتیاز نامه رژی منجر به صدور حکم تبعید وی شد. او را مخفیانه دستگیر و به قزوین تبعید کردند. تبعید حاج کاظم ملک‌التجار و امین‌الضرب به خاطر فعالیت‌های ضد رژی، بیانگر حضور فعال و پر اهمیت تجار در ماجرای رژی بود. اما این واقعه به چندین شکل تحلیل شده است. آدمیت پیش‌نویس حکم را از سوی ملک‌التجار دانسته و آن را یکی از نمادهایی می‌داند که معرف نقش فعال تجار و رهبری آنها در جنبش ضد رژی برشمرد.^{۴۴} منبع دیگری در

مقابله با این دیدگاه سعی نموده با دلایلی نه چندان متقن نقش فعال تجار را رد نموده، حکم تحریم را بی‌تردید متعلق به میرزای شیرازی عنوان نماید.^{۴۵}

اگر سعی نماییم برای درک و تحلیل درست وقایع به شیوه وبری به درون‌فهمی حوادث پردازیم، باید گفت تردیدی نیست که همکاری ملک‌التجار و میرزای آشتیانی موجب چاپ و انتشار خبر تحریم شده است. با توجه به باورهای مذهبی و گرایش‌های سنتی تجار و حرمت احکام دینی بعید به نظر می‌رسد ملک‌التجار خودسرانه و بدون آگاهی میرزای آشتیانی به انتشار خبر آن پرداخته است. رواج نادرست بودن حکم تحریم و جعلی بودن آن در تهران، شاید واکنش درباریان و شاه در خنثی کردن تاثیر آن در بین مردم بوده باشد. البته شایعاتی که در بین مردم رایج شد و انتشار خبر تحریم توسط ملک‌التجار و میرزای آشتیانی موجب گردید هر یک از منابع، پیش‌نویس حکم را متعلق به یکی از این دو نفر قلمداد کند. ناظم‌الاسلام نیز حکم را متعلق به میرزای آشتیانی دانسته که آن را به میرزای شیرازی نسبت داده‌اند.^{۴۶} بدون تردید تجار در فراهم کردن پذیرش عمومی و شایع کردن لفظی تحریم بسیار دخیل بوده‌اند، سوءظن دربار به ملک‌التجار و تبعید وی حاکی از نقش موثر این گروه است. اما تعلل میرزای شیرازی در صدور حکم تحریم نیز به گرایش‌های غیرسیاسی و جناحی درون حوزه‌های علمیه باز می‌گردد. گروهی از شاگردان میرزای شیرازی در سامره معتقد بودند دخالت وی در این امر از شان و احترام وی می‌کاهد و ممکن است به «تحقیر و توهین» وی بیانجامد. در حالی که گروهی دیگر از شاگردان وی عدم دخالت وی را موجب تسلط خارجیان بر کشور مسلمان دانسته و خواهان صدور حکم تحریم بودند.^{۴۷}

پس از انتشار حکم تحریم با انتشار اعلان نهایی مبنی بر اعلام حکم جهاد از سوی میرزای شیرازی و چسباندن آن به دیوار شمس‌العماره، شاه و درباریان متوحش شدند و بلافاصله مجلسی از درباریان، تجار، میرزای آشتیانی صورت گرفت و وانمود شد که امتیاز لغو شده است، در حالی که مفاد آن با زیرکی خاصی تنظیم شده بود.^{۴۸} هوشیاری و مقاومت تجار آگاه پایتخت و میرزای آشتیانی منجر به مکاتبات متعدد با میرزای شیرازی و پافشاری در لغو کل امتیاز شد. تصمیم به لغو امتیاز نگرانی‌هایی برای تجار در پرداخت خسارت رزی فراهم ساخت. آنان بر این باور بودند که بالاخره دولت به گونه‌ای خسارت رزی را به آنان تحمیل خواهد کرد.^{۴۹} دولت مجبور به لغو کامل امتیازنامه شد و شاه برای آن که تجار بیشتر از این بلوا و خطر ایجاد نکنند طی دستخطی اطمینان داد که امتیاز به طور کامل لغو شده و تاکید کرد حکم را «برای تجار معتبر و غیره و تجار معتبر تنباکو فروش قرائت نماید.»^{۵۰}

همان طور که پیش از این اشاره شد با این که تجار نقش اساسی و فعال در جنبش ضد رزی داشتند ولی همواره در کنار روحانیان قرار داشتند و برای گسترش خواست‌های خود در سطح عموم به موافقت و تایید روحانیت نیاز داشتند. البته تعداد روحانیانی که در مسایل سیاسی مداخله می‌کردند اندک بود و همه تلاش تجار جلب حمایت رده‌های بالاتر روحانیت بود. همان طور که پیش از این اشاره شد قائل شدن نقش فاعلی برای تجار و کشاندن روحانیان به صحنه مبارزه به گونه‌ای ابراز حکمی کلی است که واقعیت را به درستی بیان نمی‌سازد. مسلم است رده‌ها و قشرهای درونی روحانیت می‌بایست موشکافانه بررسی گردد تا دریافت کدامیک از رده‌های روحانیت و به چه دلیل دیرتر واکنش نشان داده است و اصولاً چند درصد از روحانیت در آن زمان برای خود رسالت مداخله در امور سیاسی را قائل بوده‌اند. بررسی آن گونه از نقش روحانیت در ماجرای رزی در حوزه این پژوهش قرار ندارد. اما همکاری روحانیت موثر در جنبش رزی و همکاری گسترده آنها با تجار و پراکندن این مسایل در بین مردم، زمینه‌های بروز جنبش وسیع‌تر و همه جانبه‌تر مشروطیت را فراهم ساخت و پیروزی جناح‌های موثر در این شورش تجربه‌ای موفق برای قدم‌های بعدی آنها شد.

۱. اعتمادالسلطنه، خلسه مشهور به خوابنامه، کوشش محمود کتیرایی، (تهران، زبان و فرهنگ ایران، ۱۳۵۶)
۲. شیخ حسن کربلایی، *قرارداد رژی یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ۱۳۰۹*، (تهران، مبارزان، ۱۳۶۱)، ص: ۱۹-۲۲؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، *تاریخ بیداری ایرانیان*، به کوشش علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، (تهران، آگاه، ۱۳۶۲)
۳. برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: سرپرستی سایکس، *تاریخ ایران: ۵۳۵-۵۳۴*، ادوارد بروان، *تاریخ ایران*، ص: ۳۲-۳۵
۴. *خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت*، به کوشش محمد سیاح، (تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۶)، ص: ۳۳۳-۳۳۴
۵. برای آگاهی‌های بیشتر از متن مقاله‌ها نگاه کنید به: روزنامه *اختر*، سال ۱۷، ۹ جمادى‌الآخر ۱۳۸۰، ش ۲۳؛ کربلایی، *قرارداد رژی*، ص: ۱۵-۱۰، ۲۳-۲۹
۶. روزنامه *اختر*، سال ۱۷، ۹ جمادى‌الآخر ۱۳۰۸، ش ۲۳
۷. اعتمادالسلطنه، *روزنامه خاطرات*، به کوشش ایرج افشار، (تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰)، ص: ۷۸۳
۸. فریدون آدمیت، *شورش بر امتیاز نامه رژی*، (تهران، پیام، ۱۳۶۰)، ص: ۲۵
۹. همانجا، ص: ۷۸۰
۱۰. نیکو کدی، *تحریم تنباکو در ایران*، ترجمه شاهرخ قائم‌مقامی، (تهران، کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۸)، ص: ۷۰ و ۹۳
۱۱. همانجا، ص: ۱۵
۱۲. حاج سیاح، *خاطرات*، ص: ۳۲۹
۱۳. میرزا آقاخان کرمانی از برخی از تجار از جمله حاج محمد شفیع اصفهانی امین‌التجار و عبدالحسین تاجر اصفهانی نام می‌برد که از زمره متقاضیان روزنامه *قانون* بودند نگاه کنید به: همانا، *بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو*، (تهران، توس، ۱۳۷۳)، ص: ۲۱۹-۲۱۷
۱۴. نامه حاج محمدرحیم اصفهانی به امین‌الضرب، تبریز، ۲۹ رجب ۱۳۰۸، نقل شده از: *آدمیت، شورش رژی*، ص: ۱۶
۱۵. *ناطق. بازرگانان*، ص: ۱۱۱-۱۰۸
۱۶. همانجا، ص: ۱۷۵-۱۷۰
۱۷. همانجا، ص: ۱۲۵-۱۱۷
۱۸. همانجا، ص: ۱۱۲
۱۹. نگاه کنید به: نامه امین‌الضرب به معین‌التجار، ۶ ربیع‌الثانی ۱۳۰۹/۱۰ نوامبر ۱۸۹۱، نقل شده از: *ناطق، بازرگانان*، ص: ۱۴۲-۴۱۱
۲۰. *ناطق بازرگانان*، ص: ۱۳۲
۲۱. معین‌التجار از تجار رقیب، امین‌الرعایا، وکیل‌الرعایا و آقا شیخ محسن بدگوی می‌کند. وی می‌گوید اینان هر سه از «حرامزادگی و مال مردم خوری نان می‌خورند و من از صدق و راستی»، نگاه کنید به همانجا، ص: ۱۴۱-۱۴۰
۲۲. همانجا، ص: ۱۲۵-۱۱۱
۲۳. ملاعلی عرب از نمایندگان امین‌الضرب در کرمانشاه بود. وی در زمینه کتیرا و پشم فعالیت داشت. در سفری به تهران در سال ۱۳۰۴ ق/ ۱۸۸۷ م با سیدجمال‌الدین آشنا شد و از مریدان وی گشت. در تبعید سیدجمال به بغداد، ملاعلی عرب

از نمایندگان امین‌الضرب از وی می‌خواهد در امر دخانیات کرمانشاه وی را مداخله دهد. وی از زمره تجار خرد محسوب می‌شد و امین‌الضرب قول می‌دهد وی را به ارنستین معرفی کند. (نگاه کنید به: همانجا، ۱۲۴)

۲۴. حاج محمد کاظم صراف و پسرش آقا محمدجعفر کاظم‌اف از بازرگانان سرشناس اصفهان بودند و با ظل‌السلطان و آقا نجفی رابطه نزدیک داشتند. آقا محمد جعفر بعدها نمایندگی امین‌الضرب در رشت، هشتراخان و مسکو را عهده‌دار شد. پس از برچیده شدن رژی در یزد به امور مربوط به تنباکو رسیدگی می‌کرد. (نگاه کنید به: همانجا، ص: ۱۱۹)

۲۵. حاج محمد شفیع فرزند حاج صادق بازار مرغی اصفهان از تجار سرشناس شیراز بود و در زمینه کتیرا، پوست و تنباکو یا هندوستان و اروپا معامله می‌کرد. او در زمره زمینداران بزرگ نیز محسوب می‌شد. وی در شیراز به کارهای تجاری امین‌الضرب می‌رسید و وکالت رژی در شیراز را به عهده داشت. (نگاه کنید به: همانجا، ص: ۱۳۰)

۲۶. در خصوص حاج ابوالقاسم اصفهانی نگاه کنید به: پیوست بخش مقدماتی، ص: ۱۲۰

۲۷. حاج محمدرحیم اصفهانی در ابتدا در خوی فعالیت داشت. در دهه‌های پایانی قرن نوزدهم از گماشتگان امین‌الضرب در تبریز بود و کالاهای وارداتی از اروپا به تبریز را تحویل می‌گرفت و به تهران می‌فرستاد. وی در سال ۱۳۲۴/۱۹۰۶ اندکی پیش از فرمان مشروطیت درگذشت. وی به همراه حاجی شیخ به نمایندگی از سوی تجار تبریز با رژی گفتگو کرد. حاجی محمدرحیم شرح و تفصیل انحصارنامه توتون و تنباکو را از امین‌الضرب می‌خواهد. وی به دلایلی سیاسی یا ترس از روس‌ها نتوانست با رژی کنار بیاید. در هر حال رژی در تبریز نتوانست موفقیتی به دست آورد. (نگاه کنید به: ناطق، بازرگانان، ص: ۱۲۳)

۲۸. نامه‌های محمدشفیع امین‌التجار به امین‌الضرب، استانبول، ۱۳۰۹ ق/۱۸۹۱؛ امین‌الضرب به امین‌السلطان، ۱۳۰۹ ق/۱۸۹۱، (آر.ا.ض.)، نقل شده از ناطق، بازرگانان، ص: ۱۰۴-۱۰۳

۲۹. برای آگاهی‌های بیشتر در خصوص ماجرای میرزا شفیع ملک‌التجار در استانبول نگاه کنید به: نامه‌های حاج حسین آقا امین‌الضرب به پدرش نقل شده از: همانجا، ص: ۲۱۹-۲۱۴

۳۰. همانجا

۳۱. در خصوص تاسیس شرکت عمومی نگاه کنید به: ناطق، بازرگانان، ص: ۲۶۵-۲۶۳، ۲۷۴

استفاده از شیوه تحریم برای مقابله با نفوذ و رقابت خارجی‌ها روش متداول عصر قاجار بود. در سال ۱۸۴۱ میلادی مصرف چای در تهران و تبریز تحریم شد سه سال بعد تجار ایرانی از دولت خواستند مانع ورود کالاهای اروپایی به کشور شود. در سال ۱۸۵۳ میلادی تجار اتحادیه‌ای تشکیل داده و خواستار تحریم و توقف ورود کالاهای خارجی شدند. تجار برای و گسترش طرح در بین مردم سعی داشتند از فتوای علما در منع استفاده از این کالاها بهره‌جویند و از این طریق رقبای سرسخت فرنگی خود را از میدان خارج سازند. برای آگاهی‌های بیشتر نگاه کنید به: چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند (تهران، گستره، ۱۳۶۲)، ص: ۱۱۵-۱۱۴، ۱۷۰؛ در اساسنامه مجلس کلای تجار نیز فکر منع مصرف کالاهای خارجی وجود داشت. نگاه کنید به آدمیت، شورش رژی، ص: ۵۵

۳۳. اسناد رژی، پینون به کندی، ۱۳ مه ۱۸۹۱/۴ شوال ۱۳۰۸ نقل شده از: آدمیت، شورش رژی، ص: ۳۴

۳۴. برای آگاهی‌های بیشتر از وقایع فارس نگاه کنید به: ابراهیم تیموری، تحریم تنباکو اولین مقاومت منفی در ایران، (تهران، کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۸)، ص: ۷۲-۶۸. آدمیت، شورش رژی، ص: ۲۴-۱۹

۳۵. آدمیت، شورش رژی، ص: ۴۳-۳۴

۳۶. اعتماد السلطنه، روزنامه خاطرات (تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰)، به کوشش ایرج افشار، ص: ۷۶۷، اعتماد السلطنه، غلسه مشهور به خوابنامه، به کوشش محمود کتیرایی، (تهران، زبان و فرهنگ ایران، ۱۳۵۶)، ص: ۱۲۷
۳۷. آدمیت، شورش رزی، ص: ۵۲-۵۳
۳۸. نیکی کدی، تحریم تنباکو، ص: ۱۱۰
۳۹. برای آگاهی‌های بیشتر از عدم همکاری روحانیون مشهد با مردم مخالف رزی نگاه کنید به: حاج ابوالقاسم ملک‌التجار به امین‌الضرب، ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۳۰۹، (آر.اض)، نقل شده از: آدمیت، شورش رزی، ص: ۶۴-۶۵
۴۰. همانجا، ص: ۶۵-۶۶
۴۱. ناطق، بازرگانان، ص: ۱۶۸-۱۷۱
۴۲. تیموری، تحریم تنباکو، ص: ۸۳
۴۳. آدمیت، رزی، ص: ۵۵-۵۶
۴۴. همانجا، ص: ۲۰-۱۹، ۷۴-۷۷
۴۵. نگاه کنید به: حسین آبادیان، اندیشه دینی و جنبش ضد رزی در ایران، (تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۶)، ص: ۱۳۵-۱۲۵
۴۶. ناظم الاسلام، تاریخ بیداری، بخش اول، ص: ۱۹
۴۷. تیموری، تحریم تنباکو، ص: ۸۷
۴۸. اعتماد السلطنه، روزنامه خاطرات، ص: ۷۸۴
۴۹. شیخ حسن کربلایی، قرارداد رزی یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ۱۳۰۹، ص: ۱۰۰-۹۲
۵۰. آدمیت شورش رزی، ص: ۱۲۶